

Marjan Schippers

**BEGELEIDEN VAN
VLUCHTELINGENKINDEREN
VANUIT EEN INTERCULTUREEL
PERSPECTIEF**

Artikel gebaseerd op de Nidosmethodiek voor
interculturele jeugdbescherming

2020

Inleiding

Dit artikel is een bewerking van het hoofdstuk 'interculturele verdieping' uit het Nidos methodiekboek; *Veerkracht Versterken van Vluchtelingenkinderen* (Schipers, Bastiaens & Verstegen 2019) en bedoeld als achtergrondinformatie voor mensen die meer willen weten over de culturele context van vluchtelingenkinderen.

In het eerste deel komen belangrijke cultuurverschillen aan de orde die een rol kunnen spelen in de begeleiding van vluchtelingenkinderen en hun familie, het tweede deel gaat over cultuurverschillen op het gebied van opgroeien en opvoeden. Beiden delen worden afgesloten met een schematisch overzicht van relevante cultuurverschillen.

A

KENNIS OVER BELANGRIJKE CULTUURVERSCHILLEN

Cultuur wordt wel omgeschreven als alle geschreven en ongeschreven afspraken, waarden en normen van een samenleving. Cultuur is dynamisch en altijd aan verandering onderhevig. Hoe iemand zijn cultuur uitdraagt is ook afhankelijk van de context (Jesserun, 2018). Culturen kunnen sterk van elkaar verschillen en dat kan tot onbegrip over gedrag en beleving leiden. Stilstaan bij tegenstellingen en overeenkomsten draagt bij aan inzicht in verschillen in normen en waarden, het herkennen van de eigen normen en waarden en het openstaan voor andere normen en waarden: de basis van interculturele communicatie. Kennis van en inzicht in verschillen en overeenkomsten tussen culturen stelt een begeleider of hulpverlener in staat aan te sluiten bij de ander met een cultuursensitieve houding.

Groot familiecultuur

De meeste vluchtelingen komen uit een grootfamiliecultuur. In het land van herkomst leefden ouders, broertjes en zusjes samen met grootouders, ooms en tantes, neefjes en nichtjes, en achterneven en -nichtjes. In een grootfamilieverband wordt er voor elkaar gezorgd en worden de kinderen samen opgevoed in hechte gemeenschappen. De culturele waarden en normen die daarmee samengaan worden wel *collectivistisch* genoemd.

Geert Hofstede, emeritus hoogleraar vergelijkende cultuurstudies aan de Universiteit Maastricht, Gert-Jan Hofstede en Micheal Minkov leggen dat in het toonaangevende werk *Allemaal andersdenkenden* (2016) duidelijk uit. 'Een kind in een grootfamilie ziet zichzelf als onderdeel van de wij-groep, het collectief, en leert onbewust deel uit te maken van een groep en te zorgen dat er harmonie is in de groep. In individualistische culturen overstijgen de belangen van het individu die van de groep'. Cultuur wordt door Hofstede de mentale programmering genoemd die een kind meekrijgt in zijn opvoeding en naarmate hij ouder wordt ook uit de samenleving.

In een grootfamilie is vaak sprake van een grote *machtsafstand*, een hiërarchie bepaald door onder andere leeftijd. Kinderen leren respect te hebben voor ouderen en dat geldt ook als ze volwassen zijn. De oudsten staan aan de top van de hiërarchie in een grootfamilie. Tegenspraak, of het (leren) vormen van een eigen mening, past niet bij een grote machtsafstand en vormt meestal geen onderdeel van de opvoeding, de cultuur. Vraag je een vluchteling: “wie neemt er in jouw familie de beslissingen?”, dan kun je een verhelderend antwoord krijgen. Zo vertelt een voormalig vluchteling dat in haar familie haar oma van vaders kant de beslissingen neemt. ‘Als er iets is, overleggen mijn vader en zijn broers en zussen met haar en zij beslist. Voor alles bel-len ze met haar. Oma is het hoofd van de familie en iedereen luistert naar haar, ook al woont iedereen in een ander land en hebben ze allemaal een eigen gezin.’

Familie-eer

In een grootfamiliecultuur wordt vaak veel belang gehecht aan de familie-eer. Familie-eer is belangrijk in samenlevingen waar mensen in de strijd om het bestaan niet op de overheid kunnen terugvallen, maar vooral op zichzelf zijn aangewezen. Een groep is meestal sterker dan een individu en maakt meer kans om een deel van de schaarse middelen te bemachtigen voor het eigen onderhoud. Het individu moet zich dan wel onderwerpen aan de groepsregels en -normen op straffe van uitsluiting of erger. *Eerregels* of *erecodes* zijn dan een middel waarmee anderen – concurrenten voor de schaarse middelen – op afstand worden gehouden. Als er voldoende is voor iedereen, zijn individuen niet afhankelijk van een groep om te overleven. Het belang van groepsregels is dan minder groot en er is meer ruimte voor individuele invulling.

Het gaat bij eer in grootfamilieculturen vaak om kwesties die betrekking hebben op opvoeding en afstamming (Janssen, 2006). Controle op relatievorming door gearrangeerde huwelijken en controle op (seksuele) omgang van meisjes en vrouwen met mannen uit een traditionele grootfamiliecultuur bepalen voor een groot deel de ruimte waarbinnen mensen zich kunnen bewegen. Die ruimte wordt gedefinieerd door een fijnmazig stelsel van strakke, vaak op traditie gebouwde leefregels die dicteren hoe met name meisjes en vrouwen zich horen te gedragen en wat er van jongens en mannen wordt verwacht om de familie-eer te beschermen.

Toch verklaart schaarste niet alles. Ook tradities en religie spelen een belangrijke rol bij het instandhouden van een eercultuur. In Saoedi-Arabië bijvoorbeeld zijn veel mensen welvarend, maar spelen eer, *erecodes* én religie een belangrijke rol.

Ook in de westerse cultuur spelen eer en schaamte een belangrijk rol in de opvoeding en sociale verhoudingen, maar ze zijn meestal minder gekoppeld aan strakke gedragsregels, *erecodes* en controle – hoewel dit ook weer verschilt van plaats tot

plaats. Zo bestaan in religieuze gemeenschappen in Nederland ook vormen van verstoting als een kind zich niet houdt aan de strakke regels voor bijvoorbeeld partnerkeuze, seksuele omgang voor het huwelijk of homoseksualiteit. Het contact verbreken of een uitspraak als: je bent mijn kind niet meer, zijn hier voorbeelden van.

Nel Jesserun, transcultureel therapeut, verwoordt de verschillen als volgt: ‘Daar waar in een ik-gericht systeem iedereen vaak gelijk is en meebeslist over alles, zelfs kleine kinderen, is er in een wij-gericht systeem sprake van meer hiërarchie en verschil. In een wij-gericht systeem ontleen je als kind en als volwassene je kracht en identiteit aan de bijdrage die je levert aan het systeem. Zaken als persoonlijk geluk, onafhankelijkheid, zelfvervulling en privacy, die in een ik-gericht systeem bovenaan staan, zijn minder relevant. Sociale verantwoordelijkheid en verbondenheid zijn belangrijker voor het geestelijk welzijn dan autonomie.’ (Jesserun, in Rhmaty, 2011).

Vluchtelingenkinderen, met of zonder ouders, hebben dus veelal een sterke behoefte om bij te dragen aan het familiebelang, het welzijn en de eer van de familie. Het geeft ze een gevoel van trots en eigenwaarde als ze hierin slagen. Zelfs als dat betekent dat ze in hun eentje moeten vluchten naar Europa. Gezinshereniging mogelijk maken of geld kunnen opsturen kan een enorme drijfveer zijn en kinderen trots maken. Maar niet kunnen bijdragen aan de oplossing van de problemen van de familie kan heel belastend zijn en leidt vaak tot grote schaamte en het gevoel mislukt en waardeloos te zijn. De kinderen vinden zelf dat ze in gebreke zijn gebleven.

De manier waarop deze jonge vluchtelingen opgroeien verschilt dus nogal van die van kinderen in een individuele of ik-gerichte cultuur, zoals in het welvarende Westen. In Nederland wordt bijvoorbeeld veel waarde gehecht aan de individuele ont-plooiing van een kind, aan de ontwikkeling van zijn talenten. Een opvoedingsdoel is dan ook vaak de ontwikkelingsmogelijkheden van een kind zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen: eruit halen wat erin zit. Kinderen zijn daarom al van jongs af aan bezig met wat ze willen worden en proberen bestaande talenten te ontwikkelen of nieuwe te ontdekken. Een Afghaanse medewerkster in de asielopvang vertelde het mooi: ‘Afghaanse jongeren praten onderling over het egoïsme van Nederlandse jongeren. Ze zeggen dan bijvoorbeeld: alles draait om ik, ik, ik! En hoe egoïstisch kun je zijn om je ouders in de steek te laten als je achttien bent en op jezelf gaat wonen. De ik-cultuur is voor ons echt heel moeilijk!’

Eergerelateerd geweld

Geweld uit naam van de eer kan zich voordoen op heel uiteenlopende sociale domeinen, van voetbal tot het leger. Aanleidingen tot conflicten in de familie kunnen bijvoorbeeld de partnerkeuze zijn, het aangaan van een buitenechtelijke relatie, het

krijgen van een buitenechtelijk kind, het aanvragen van echtscheiding of verzet tegen in de familie geldende regels. In deze situaties wil de dimensie eerproblemen zeggen dat dat betrokkenen ervaren dat de eer van de familie in het geding is – niet die van het individu – en zij zich genoodzaakt zien door dreiging of toepassing van geweld de eer alsnog te redden of te zuiveren. Deze familie-eer betreft dan de *extended* familie. Groepsdruk speelt daarbij een grote rol.

In situaties van geweld binnen een familieverband is het van belang om rekening te houden met de aanwezigheid van eengerelateerde problemen. Zo heeft een tijdelijke uitplaatsing (van maximaal tien dagen) van de dader bij *huiselijk geweld* weinig effect of verergert de situatie zelfs als er sprake is van eengerelateerd geweld, omdat de uitplaatsing de eer nog meer beschadigt (Janssen, 2017). Mediatie door bijvoorbeeld een familielid of imam kan dan tot goede resultaten leiden.

Eerschending kan een grote rol spelen bij *echtscheiding*, zeker als de vrouw een buitenechtelijk relatie heeft of als ze na de scheiding op enig moment een nieuwe partner krijgt. Kinderen horen in veel culturen na een scheiding bij de man en zijn familie op te groeien, zeker als de moeder een nieuwe relatie heeft of hertrouwt. In het ergste geval zien de kinderen hun moeder niet meer of alleen maar in het geheim. Mannen die kinderen ontvoeren doen dit vaak onder druk van de familie om eerschending te voorkomen; vrouwen doen dit vooral om de situatie te herstellen en de kinderen ‘terug te halen’.

Een voorbeeld. Een vrouw van Irakese afkomst maakt kenbaar te willen scheiden. Zowel haar eigen familie als haar schoonfamilie staat niet achter deze keuze. Op een dag krijgt zij bezoek van haar ouders, zus en zwager. Zij willen haar kind meenemen en bij de vader onderbrengen zoals gebruikelijk is in hun cultuur. De moeder verzet zich en er ontstaat een schermutseling. De buren bellen de politie. De zus staat ze te woord en vertelt dat ze net te horen hebben gekregen dat er een familielid is gestorven en dat ze in diepe rouw zijn, verder is er echt niets aan de hand (Janssen, 2017).

Eengerelateerd geweld treft meestal vrouwen en meisjes, maar ook mannen kunnen slachtoffer worden. Thapar-Björkert (2007, in Janssen 2017) onderscheidt verschillende manieren waarop mannen slachtoffer kunnen worden van eengerelateerd geweld: ze kunnen betrap worden op bijvoorbeeld diefstal, in de problemen komen omdat ze een relatie hebben met een vrouw in een overspelige relatie, door onenigheid over de partnerkeuze of vanwege hun openlijke homoseksuele geaardheid. Daarbij kunnen verschillende vormen van groepsdruk op een man worden uitgeoefend. Hij kan bijvoorbeeld onder druk worden gezet om te trouwen met een bepaalde partner, maar ook om fataal geweld toe te passen op een eerschender of om op te draaien voor (eerzuiverend) geweld gepleegd door een ander.

Eengerelateerde problemen kunnen soms worden opgelost met hulp van een bemiddelaar uit het netwerk of een geestelijk leider. Het is dan wel van belang dat de betrokkenen zich in deze figuur kunnen vinden. Eerschending wordt als erger ervaren naarmate er meer mensen van op de hoogte zijn. Geheimhouding ligt dan ook in het verlengde van eer bewaken. Het gebruik van tolken of bemiddelaars kan daarom averechts werken.

Geweld uit naam van de familie-eer wordt sinds 2007 door de overheid onder het paraplubegrip ‘geweld in afhankelijkheidsrelaties’ (GIA) gevat. (Janssen, 2017). Inzicht in verschillen in de achtergrond en cultuur helpt om de jonge vluchteling en zijn familie te begrijpen, risico’s te zien en oplossingsrichtingen te vinden. Misverstanden, onbegrip en verergering van de situatie ontstaan makkelijk als er te weinig besef is van deze verschillen.

De tegenstellingen die sommigen benadrukken, zijn zelden zo extreem. Zo speelt bijvoorbeeld eer ook een grote rol bij individueel gerichte culturen. De trots van ouders op het succes van hun kind straalt ook af op de grootouders en de rest van de familie. En vinden familieleden in een grootfamiliecultuur het bijvoorbeeld ook belangrijk dat hun kind zich ontplooit en gunnen zij hun kind dat.

Schaamte en schuld

In het algemeen ligt in een collectivistische cultuur de nadruk meer op schaamte en in een individualistische cultuur meer op schuld. Wanneer iemand in een collectivistische cultuur iets misdaan heeft, schaamt de hele familie zich. De misstap leidt tot schaamte en gezichtsverlies voor hemzelf én de groep. Individualistische culturen zijn meer schuld-culturen. Wie zich niet aan de regels houdt, voelt zich schuldig en wordt daarin door zijn eigen geweten geleid: een misstap leidt tot schuldgevoel en verlies van zelfrespect (Hofstede et al., 2016).

In een typische schaamtecultuur heeft wat andere mensen geloven een veel grotere invloed op het gedrag dan wat het individu zelf gelooft. De wens om de eer van de (groot)familie of gemeenschap te bewaren en schaamte te vermijden, is een van de belangrijkste fundamenteën van een schaamtecultuur. Schaamte wordt dan gezien als de goede en geschikte (passende) emotie. In individualistische, westerse culturen wordt schaamte eerder als de ‘slechte’ en schuld als de ‘goede’ morele emotie gezien (Bedford & Hwang, 2003).

In de Nederlandse cultuur zijn schuld bekennen (biechten) en boetedoen de herkenbare christelijke norm. Je doet iets fout, bekent schuld, ondergaat je straf, biedt excuses aan en je kunt weer verder. Een typische uiting van schuld-cultuur. Belangrijke waarden die daarbij horen zijn dus eerlijk zijn, fouten erkennen en toegeven.

Vluchtelingenkinderen komen over het algemeen uit een collectivistische samenleving en hechten dus veel belang aan de familie-eer en schaamte. Door te ontkennen, laat je zien dat je je schaamt voor wat je hebt gedaan en dat je je ervan bewust bent dat je de eer van de familie hebt aangetast met je gedrag. Bekennen betekent dat je je schaamte toegeeft. Daarmee tast je de familie-eer aan. Of, zoals een jongen uitlegde aan de rechter op diens vraag waarom hij bleef ontkennen dat hij had gestolen terwijl dit op camerabeelden te zien was: 'Wanneer ik toegeef dat ik het heb gedaan, lijkt het dat ik me niet schaam. Ik schaam me juist heel erg dat ik heb gestolen, dus kan ik het niet toegeven.' Dit laat goed zien hoe een kind klem komt te zitten als hem gevraagd wordt excuses aan te bieden voor iets wat hij heeft gedaan.

Voor iemand uit een schaamtecultuur is de eerste wens om de relatie te herstellen en daarmee de schaamte weg te nemen. Kinderen zeggen bijvoorbeeld: geef me gewoon straf, maar ik wil er niet over praten, want dan schaam ik me te veel. Een begeleider vertelde hoe ze in het werk met vluchtelingen geleerd heeft om na een incident met een jongere eerst even samen wat te doen, zoals voetballen of boodschappen doen, om pas daarna, of zelfs een dag later, terug te komen op het incident.

Natuurlijk raken vluchtelingenkinderen ook gewend aan westerse gewoonten en gaan ze zich tussen de verschillende culturen bewegen, maar zeker in de beginfase helpt het om te proberen de schaamtecultuur te begrijpen en contact te blijven zoeken met kinderen, juist ook bij misstappen.

Eerlijkheid en waarheid

Een norm die samenhangt met het verschil in gewicht dat aan schaamte en schuld wordt gegeven, is *eerlijkheid*. In een cultuur waarin schuld een belangrijke pijler is, is eerlijkheid verbonden aan schuld bekennen: de waarde, de emotie, die daarmee gepaard gaat is waardering voor eerlijk zijn. Oneerlijkheid wordt afgekeurd en negatief bestempeld als 'liegen'.

In een cultuur waarin schaamte een belangrijke pijler is, kan 'de waarheid anders weergeven' erbij horen en belangrijk zijn, als het nodig is om de familie-eer te bewaken en schaamte van de familie te voorkomen. Zoals de jongen in het voorbeeld aan de kinderrechtter uitlegde of de vrouwen, op jonge leeftijd met hun familie naar Nederland gekomen, lachend vertelden: 'Natuurlijk logen wij thuis en op school, we moesten wel, anders hadden we als meisje geen enkele vrijheid om ons te bewegen in deze samenleving.' Anderen vertellen dat ze dat geen liegen noemen maar een 'andere waarheid vertellen' of 'flexibel met waarheid omgaan'. Liegen vinden ze ook negatief, een andere waarheid vertellen is soms nodig.

Dat vluchtelingenkinderen anders omgaan met waarheid ook te maken hebben met de asielprocedure. Asielzoekers horen van bijvoorbeeld familie, reisagenten en via sociale media wat ze het beste kunnen vertellen om kans te maken in de asielprocedure. Zo vertellen vluchtelingen zelden over het seksueel geweld dat hen is overkomen, niet alleen uit schaamte maar ook vanwege het risico op verstoting door de gemeenschap als het seksueel geweld bekend wordt. Ze geven dan andere gronden voor hun asielverzoek, wat vaak geen recht doet aan dit verzoek.

Duidelijk is dat deze verschillen de relatie tussen vluchtelingenkinderen en hun begeleiders of onderwijzers heel lastig kunnen maken als er geen begrip is voor elkaars normen en waarden. Daar komt bij dat vluchtelingen over het algemeen uit landen komen waar de overheid – zeker op het moment van de vlucht – onbetrouwbaar en corrupt is. De overheid functioneert er meer op basis van geld, relaties en contacten, en veel minder op basis van redelijk transparante bureaucratische procedures. Wantrouwen is dan ook voor veel vluchtelingen functioneel, net zoals 'de waarheid anders vertellen'.

Wantrouwen

Vluchtelingen die in Europa komen zijn gewend om anderen te wantrouwen: hun eigen overheid, mensenhandelaren, landgenoten en medevluchtelingen. Een vluchteling uit Eritrea verwoordde het onomwonden: 'Door iedereen te wantrouwen heb ik de vlucht overleefd.' Wantrouwen als copingstijl is dan ook zeer gebruikelijk onder bijvoorbeeld amv's (Ni Raghallaigh, 2010).

Uit een recent onderzoek naar de Eritrese gemeenschap in Nederland in opdracht van het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid (Niets is wat het lijkt, 2016) blijkt dat de Eritrese gemeenschap in Nederland sterk gepolariseerd is. 'Neutraal of apolitic blijven is moeilijk. Er is veel wantrouwen tegenover elkaar en ook veel angst. Angst en wantrouwen vormen een giftige combinatie die onderling contact en contact met anderen bemoeilijkt.'

Dit wantrouwen en deze angst zijn goed merkbaar bij Eritrese amv's. Ze zijn veel samen en er is veel onderlinge solidariteit. De jongeren hebben de vlucht vaak in grote groepen met elkaar doorstaan, hebben elkaar nodig. Maar dat wil niet zeggen dat ze elkaar ook vertrouwen. Een belangrijk advies van Eritrese deskundigen is om deze jonge amv's vooral individueel te benaderen en bijvoorbeeld geen persoonlijke gesprekken te voeren in de buurt van anderen.

Dat in de meeste landen het beroep van professionele hulpverlener niet bestaat, draagt ook bij aan het wantrouwen. Hulp en steun krijg je van je familie, niet van mensen die door de overheid worden betaald. Amv's hebben tijd en positieve ervaringen nodig om te gaan inzien dat er wel degelijke sprake kan zijn van betrokkenheid

en steun van de begeleiders ook al worden zij daarvoor betaald. Wantrouwen vermindert en vertrouwen groeit dan in de loop der tijd, zeker als ze zien dat een begeleider iets voor ze wil doen en belangstellend, steunend en respectvol is.

Nieuwsgierigheid, in de vorm van te veel vragen, kan het wantrouwen versterken, net als schrijven of typen tijdens een gesprek. Een inmiddels volwassen voormalig amv'ster vertelde dat ze in het begin in Nederland iedereen wantrouwde: de IND, de jeugdbeschermer, de mentor, de advocaat. Dat maakte het voor haar makkelijker. Dat iedereen wit was hielp ook niet, maar wat het wantrouwen vooral voedde waren de vragen die de jeugdbeschermer stelde en het schrijven. Ze zei: 'Ik wist niet waarom ze al die vragen stelde en wat ze opschreef en waarom, maar ik wantrouwde het enorm. Misschien heeft ze me dat wel uitgelegd, maar ik heb het in ieder geval niet begrepen. Het had wel uitgemaakt als ik had geweten dat ze dingen voor zichzelf opschreef, omdat ze deze anders niet kon onthouden.'

Wantrouwen speelt ook een grote rol bij de angst voor jeugdzorg en ondertoezichtstellingen. Dat een overheid kan ingrijpen in de opvoedsituatie is in de herkomstlanden van vluchtelingen over het algemeen onbekend. Daar zorgt immers de familie voor elkaar, ook als de opvoeding (te) zwaar is. Opvoedondersteuning door vreemde professionals is dan zeer bedreigend, zeker als deze niet cultureel aansluit en er met een 'witte bril' op wordt geprobeerd de opvoeding te veranderen.

Maar nog veel erger is de angst voor uithuisplaatsing. Onder asielzoekers wordt verteld dat in Nederland kinderen kunnen worden afgepakt en weggegeven of verkocht en dat je ze dan niet meer terugkrijgt. Als jeugdzorg ingrijpt, speelt ook schaamte een rol. Het is zeer beschamend en eerschendend als kinderen niet door de eigen (groot)familie kunnen worden opgevoed.

Ook bij asiel- en gezinsherenigingsprocedures zien we een diepgeworteld wantrouwen in de overheid. Kinderen vertrouwen er bijvoorbeeld niet op dat wachten op de bureaucratische procedures tot een positief resultaat kan leiden. Ze komen uit corrupte landen waar zaken geregeld worden door te betalen, niet door te wachten. Een begeleider die tegen een vluchteling zegt dat hij maanden moet wachten op een beslissing of volgende stap, loopt grote kans gewantrouwd te worden. Dat wantrouwen kan zich vervolgens direct tegen de begeleider keren, want die regelt kennelijk niet voor hem of haar wat nodig is.

Kinderen of hun familie kunnen als gevolg hiervan druk gaan uitoefenen op de begeleiders in de hoop dat die harder hun best doen om de papieren in orde te maken. Ze worden bijvoorbeeld boos en opstandig of gaan het contact uit de weg. Begeleiders ervaren dit vaak als dwingend gedrag. De omgekeerde situatie komt ook

voor: een jeugdbeschermer vertelde dat een jongere heel positief en open naar hem was geworden nadat de gezinshereniging rond was. Hij was hem dankbaar voor het slagen van de gezinshereniging en het vertrouwen in hem was daardoor merkbaar toegenomen.

Machtsafstand en respect

Het als dwingend overkomende gedrag van amv's heeft ook te maken met cultuurverschillen rond machtsafstand, gezag en respect. In een collectivistische samenleving is er vaak sprake van een grotere machtsafstand dan in een individualistische samenleving. Dit uit zich op samenlevingsniveau bijvoorbeeld in ongelijkheid tussen sociale klassen, op school in ongelijkheid tussen leerling en onderwijzer en in het gezin in de afstand tussen ouders en kinderen. In een collectivistische samenleving met een grote machtsafstand wordt er van kinderen verwacht dat zij hun ouders gehoorzamen. De kinderen hebben veel respect voor de ouders en oudere broers en zussen. Zij behandelen de jongere kinderen op hun beurt met veel zorg en warmte.

In individualistische samenlevingen met een kleine machtsafstand worden kinderen in gezinsverband meer als gelijken gezien. De kinderen worden bijvoorbeeld betrokken bij beslissingen en er wordt onderhandeld over regels. Respect is minder belangrijk, autonomie juist veel belangrijker. De kinderen worden gestimuleerd om op eigen benen te staan, zelfstandig te worden.

Een klassiek maar belangrijk voorbeeld waarbij cultuurverschillen vaak tot onbegrip leiden is het wel of niet in de ogen kijken van een ander. Kinderen in culturen met een grote machtsafstand leren dat ze respect tonen voor een oudere of meerdere door deze niet in de ogen te kijken. In de ogen kijken is heel brutaal. In de Nederlandse cultuur met een kleine machtsafstand is in de ogen kijken juist een teken van oprechtheid, vaak gekoppeld aan eerlijkheid: kijk me in de ogen als je meent wat je zegt. Het duurt vaak een tijd voor een vluchtelingkind zich niet meer schaamt en zich niet meer heel brutaal voelt als hij een volwassene in de ogen kijkt.

Ook in het onderwijs zien we deze verschillen in machtsafstand. De hiërarchie tussen ouder en kind geldt ook voor leraar en leerling. De docent wordt in een collectivistische cultuur met respect behandeld en de leraar staat centraal in het leerproces door kennis te doceren. In culturen met een kleine machtsafstand behandelen leerlingen en docenten elkaar eerder als gelijken. Het eigen leerproces van de leerling staat centraal (Hofstede et al., 2016).

In de omgang met vluchtelingenkinderen is vaak goed te zien dat ze gewend zijn respect te hebben voor ouderen en moeite hebben om gezag van jonge begeleiders te accepteren. Een oudere begeleidster vertelde dat ze kinderen in een

woongroep had verteld dat ze last had van de onrustige avonden, omdat ze vanwege haar leeftijd op tijd wil slapen. Het was geen enkel probleem. De kinderen pasten hun gedrag aan als zij werkte en ze heeft sindsdien nooit meer onrust gehad op de groep, in tegenstelling tot haar veel jongere collega's. Jongeren vertellen daarover dat ze het verwarrend vinden als begeleiders amicaal met ze omgaan en bijvoorbeeld ook fysiek contact maken, zoals een arm om iemand heen slaan of een vriendschappelijke stomp. Zeker als begeleiders jong zijn en van het andere geslacht roept dit veel verwarring op bij jongeren en kan dit leiden tot verkeerde verwachtingen op het gebied van relatievorming.

De dimensie machtsafstand kent nog een extra complicatie. De meeste amv's hebben geleerd om respect te hebben voor ouderen: ouders, leraren, werkgevers en leidinggevend. Op het moment dat ze de vlucht (alleen) ondernamen waren ze in de ogen van de familie volwassen en daarmee ook in hun eigen beleving. Nu ze ook de reis tot een goed einde hebben weten te brengen, verwachten ze dat ze met respect worden behandeld, het respect dat een oudere, een volwassene, ten deel valt. Vaak worden ze in de opvang geconfronteerd met een veelheid aan regels en restricties die in hun ogen niet passen bij deze zelfstandigheid en volwassenheid. Het maakt ze opstandig. Een jongen omschreef het leven in een woongroep als 'een gevangenis van regels'.

Daar komt bij dat leeftijd in de meeste culturen niet zo belangrijk en exact is als in de westerse samenleving. Geboortes worden vaak niet geregistreerd, verjaardagen niet gevierd. Het moment van volwassen worden wordt vaak gekoppeld aan andere aspecten dan aan leeftijd, zoals in Nederland het geval is.

Natuurlijk stelt de behoefte aan zelfstandigheid, invloed op en controle over de eigen situatie begeleiders ook voor dilemma's. Amv's gedragen zich vaak heel zelfstandig, maar dat wil niet zeggen dat ze hun weg in deze complexe samenleving zonder hulp kunnen vinden. Een zorgvuldige begeleiding naar zelfredzaamheid, een sociaal netwerk en soms ook ondersteuning na het achttiende jaar zijn van groot belang.

Tijd

Cultuurverschillen in het begrip van tijd spelen ook een rol in de begeleiding van vluchtelingen. Dat niet iedereen tijd zo exact neemt als in Nederland het geval is, is bekend. Dit verschil wordt wel aangeduid als sequentiële versus synchrone tijdsbeleving. Tijd die wordt gezien als een 'race' met periodes die voorbijgaan (sequentieel) tegenover tijd die wordt gezien als een 'dans' met cyclische herhalingen (synchroon) (Trompenaars, 2010). Dit verschil in beleving van tijd leidt tot norm-

verschillen: één ding tegelijk, werken volgens planning en niet onderbroken willen worden (sequentieel) tegenover er kunnen meerdere dingen tegelijk, tijd is rekbaar en past zich aan aan je behoeften (synchroon).

Gezondheidsbeleving in een intercultureel perspectief

Overall ter wereld zoeken mensen die geconfronteerd worden met ziekte, lijden of problemen verklaringen voor het ontstaan ervan en gaan ze op zoek naar behandelingen. Dit wordt de persoonlijke ziekte- en genezingstheorie genoemd (Orlemans, Eelen & Hermans, 2007). Hierbij zijn er zowel verschillen als overeenkomsten binnen eenzelfde samenleving als tussen verschillende samenlevingen. Zo kan de ene persoon zijn klachten toeschrijven aan een verstoring binnen zichzelf, terwijl de ander met dezelfde culturele achtergrond dezelfde klachten toeschrijft aan iets buiten zichzelf.

Als een hulpverlener te veel vertrekt vanuit zijn eigen visie op (psychische) ziekte en behandeling, zonder te exploreren hoe het kind of zijn familie daar zelf naar kijken, kunnen communicatieproblemen ontstaan. Zeker wanneer deze visies heel verschillend zijn. Het kind kan het gevoel krijgen dat de hulpverlener hem niet begrijpt of ervan overtuigd raken dat deze hem toch niet kan helpen (Kleinman, 2005). Het is dus belangrijk om samen met het kind, en het liefst ook zijn familie, te verkennen hoe het naar het ontstaan van de klacht kijkt, en samen te zoeken naar een behandelwijze die de klachten kan verminderen.

In veel culturen is het gewoon om alle soorten klachten lichamelijk te verklaren, te somatiseren, en wordt er geen onderscheid gemaakt tussen psychische en lichamelijke klachten. Psychische klachten bestaan alleen in de vorm van psychisch ziek zijn, gek zijn. En daarop rust in veel culturen een groot taboe. Gek zijn is een schending van de familie-eer. Is een familielid gek, dan is de eer van de hele familie aangetast. Klachten worden opgelost door een bezoek aan een dokter en als deze alleen paracetamol voorschrijft, wat in de asielpraktijk veel gebeurt, dan voelen vluchtelingen zich niet serieus behandeld. In veel landen is er geen huisarts maar ga je met klachten direct naar een specialist, die dan vaak zware medicatie voorschrijft.

Vluchtelingen hebben vaak heel andere verklaringen voor klachten, alleen vertellen ze daar niet makkelijk over. Ze zijn over het algemeen voorzichtig om te vertellen over traditionele of spirituele verklaringen, omdat ze niet weten of wij dit gek vinden. Ze schamen zich er vaak voor. Maar als ze eenmaal begrijpen dat de jeugdbeschermer met deze verklaringen bekend is en ze niet vreemd vindt, dan vertellen ze wel dat ze last hebben van bijvoorbeeld het boze oog, bezetting door geesten, djinn of de duivel. De oplossing die daarbij hoort is dan ook traditioneel: de geesten of het boze oog moeten worden verdreven of tevredengesteld. Eritrese vluchtelingen vallen tijdens de vlucht vaak terug op traditionele geestverdrivingen.

Normaal gesproken zoeken zij dan contact met een priester, die door te bidden en rituelen te volgen genezing brengt. Slaan om de boze geest te verdrijven kan hiervan een onderdeel zijn. Bij gebrek aan een priester helpen jongeren tijdens de vlucht wel eens elkaar. Ze bidden samen en slaan soms bij elkaar de geesten eruit. Meestal gebeurt dit in groepsverband. De jongeren voelen zich hierdoor geholpen en hechten er veel belang aan. Als een priester wordt gevraagd het boze oog te verdrijven door te bidden, dan helpt dit meestal ook. Een eenmalig bezoek van een koptisch-orthodoxe priester is vaak al voldoende om een Eritrese van epilepsie-achtige klachten af te helpen. Bidden helpt om geesten op afstand te houden. Dit is overigens in veel culturen zo. Zo herkende een begeleider met een Arabisch-islamitische achtergrond het boze oog als verklaring voor de angstklachten van een Eritrese koptisch-orthodoxe jongen. Het gaf haar direct handvatten om met hem in gesprek te gaan, 'want dat hebben wij ook, het boze oog'.

Sommige van de hierboven beschreven klachten zullen in een westers georiënteerde gezondheidsbeleving eerder worden geduid als angst, depressieve of traumagerelateerde klachten. Door inzicht in de werking van het stresssysteem en het ontstaan van posttraumatische klachten zijn de menselijke reacties, en daarmee ook het gedrag van getraumatiseerde of gestreste kinderen, beter te begrijpen. Het is echter een risico om de klachten te interpreteren naar een westers model, omdat de aansluiting daarmee kan ontbreken. Begrippen als depressie zijn in veel culturen onbekend en een concept als complexe posttraumatische stressstoornis (PTSS) is ontstaan binnen de Westerse wetenschap met een specifieke kijk op psychologisering en pathologisering. Een onderzoek van de Amerikaanse hoogleraar psychiatrie Stevan Weine in 2004 naar trauma bij Bosnische oorlogsvluchtelingen in de Verenigde Staten wijst uit dat slechts weinigen hun ervaringen lezen of verstaan in termen van PTSS of traumaherstel (Groeninck et al. 2019). Ook is het belangrijk te beseffen dat gevoelens niet overal hetzelfde zijn, merkt Jakop Rigter (2016) op in het handboek *Ontwikkelingspsychopathologie bij kinderen en jeugdigen*. 'Je niets waard voelen, een kenmerk van een 'westerse depressie' kan ontbreken in een cultuur waarin de groep veel belangrijker is dan het individu.'

Het is dus belangrijk de beleving en bewoording van de ander te blijven gebruiken en niet op zoek te gaan naar een interpretatie (of een 'vertaling') van de klachten.

Cultuurverschillen, een overzicht

De tabel op pagina 17 en 18 toont de belangrijkste culturele verschillen tussen westerlingen en vluchtelingen. Het is een compilatie van de belangrijkste verschillen die Hofstede (2016) op basis van jarenlang onderzoek heeft gevonden op het gebied van algemene normen, gezin, familie en school, aangevuld met verschillen benoemd door Jesserun (2018) en Trompenaars (2010).

Verschillen benadrukken heeft als risico dat het stigmatisering in de hand werkt en mensen elkaar in stereotypen gaan bekijken. Dit schema is dan ook slechts een hulpmiddel om bewustwording te bevorderen van de eigen en andermans normen en waarden en geen 'receptenboek' om anderen te begrijpen.

Verschillen tussen collectivistische en individualistische samenlevingen¹	
Collectivistische of wij-cultuur	Individualistische of ik-cultuur
<ul style="list-style-type: none"> - Mensen worden geboren in uitgebreide families of andere wij-groepen die hen blijvend beschermen in ruil voor loyaliteit. - Groei tot sociaal wezen staat voorop. - Gelukkig maken. - Kinderen leren denken in termen van 'wij'. - De harmonie moet altijd bewaard blijven en directe confrontatie vermeden. - Bestaansmiddelen hoor je te delen met je familieleden. - Een misstap leidt tot schaamte en gezichtsverlies voor jezelf en de groep. 	<ul style="list-style-type: none"> - Mensen groeien op om voor zichzelf en misschien voor hun gezin te zorgen. - Emotionele groei en autonomie staan voorop. - Gelukkig zijn. - Kinderen leren denken in termen van 'ik'. - Een eerlijk mens zegt wat hij of zij denkt. - Je middelen bezit je zelf, dat geldt zelfs voor kinderen. - Een misstap leidt tot schuldgevoel en verlies van zelfrespect.
<p>Grote machtsafstand</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hiërarchie is erg belangrijk. - Ouders leren kinderen te gehoorzamen. - Respect voor ouders en oudere familieleden is essentieel en permanent. - Weinig overleg tussen generaties; kinderen worden niet bij besluitvorming betrokken. 	<p>Kleine machtsafstand</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hiërarchie is minder belangrijk. - Ouders behandelen kinderen als hun gelijken. - Kinderen behandelen ouders en oudere familieleden als hun gelijken. - Veel overleg tussen generaties; kinderen worden bij besluitvorming betrokken.

- Leerlingen behandelen leraren met respect.
- Op school neemt de docent het initiatief.
- Leerlingen behandelen docenten als hun gelijken.
- Docenten verwachten initiatief van de leerlingen.

Masculien

- Meisjes huilen, jongens niet; jongens moeten terugvechten, meisjes mogen niet vechten.
- De beste leerling is de norm.

Feminien

- Jongens en meisjes mogen allebei huilen, maar geen van beiden mag vechten.
- De gemiddelde leerling is de norm; zwakke leerlingen worden geprezen ter aanmoediging.
- Kinderen mogen zich op school niet agressief gedragen.

Tijd is synchronisch ofwel polychroon

- Gebeurtenissen kunnen tegelijkertijd plaatsvinden.
- Een afspraak is een indicatie die wordt nagestreefd.
- Meerdere dingen tegelijk.

Tijd is sequentieel ofwel lineair

- Gebeurtenissen volgen elkaar op.
- Afspraken worden nagekomen.
- Een ding tegelijk.

Tabel Belangrijke cultuurverschillen

B

OPVOEDING IN INTERCULTUREEL PERSPECTIEF

Cultuurverschillen betreffen ook de opvoeding. Daarin worden immers de belangrijke normen en waarden doorgegeven en geïnternaliseerd. Zo is in veel culturen respect voor de ouders een belangrijke basis. Kinderen tonen respect door gehoorzaam te zijn, een volwassene niet in de ogen te kijken, beleefd te zijn, netjes gekleed te gaan, zich niet te bemoeien met volwassen zaken en door de familie tot eer te zijn.

Een groot verschil met de meeste culturen, is dat ouders niet met kinderen spelen. Dit hangt onder meer samen met het leven in een grootfamilie, waar immers genoeg andere kinderen zijn om mee te spelen. Bovendien kan de groot-familie voldoende toezicht bieden waardoor de kinderen zich in een beschermde omgeving kunnen bewegen met veel affectie en aandacht.

De ouder-kindrelatie is in een individueel gerichte samenleving heel anders. Daar is het inmiddels gebruikelijk op te groeien in een klein kerngezin, waarbij ouders de taak hebben om de kinderen te stimuleren. Ze spelen zelf met hen en zijn voor toezicht, affectie en aandacht aangewezen op zichzelf en de kinderopvang of oppas.

Culturele normen over opvoeding

Het gedrag van opvoeders wordt bepaald door hun eigen hechtingsgeschiedenis en mentale gesteldheid, maar ook door culturele normen voor de omgang met baby's en peuters. Zo mogen volgens Japanse normen kinderen niet worden gescheiden van hun moeder en moeten ze direct worden getroost, wat in het westen al gauw als verwend wordt bestempeld. De westerse opvoeding is veel meer gericht op het ontwikkelen van autonomie (exploratie), terwijl in veel Afrikaanse culturen en ook in bijvoorbeeld de Surinaamse en Antilliaanse cultuur meer de nadruk ligt op fatsoen, discipline en respect voor ouders (Rigter, 2016).

¹ Gebaseerd op onderzoek van Hofstede et al. (2016), Jesserun (2018), en Trompenaars (2010).

Een ander voorbeeld betreft het omgaan met 'waarheid' in de opvoeding. In het westen geldt de laatste decennia de opvatting dat een kind de 'waarheid' het beste zo snel mogelijk kan horen, omdat hij deze gedurende het opgroeien steeds kan integreren in zijn leven en hij niet op een dag (onaangenaam) verrast wordt. Zo is de westerse opvatting dat een geadopteerd kind het beste zo vroeg mogelijk wordt ingelicht over zijn herkomst en de adoptie.

In veel andere culturen is de norm juist dat kinderen beschermd moeten worden voor harde feiten en deze pas te horen krijgen wanneer ze volwassen zijn. Zo wordt ook de familie-er bewaakt. Kinderen kunnen in hun onschuld immers geen beschamende familie verhalen rondvertellen.

Deze manier van omgaan met 'waarheid' staat dus haaks op de westerse norm, wat in OWG-verband weleens leidt tot lastige situaties. Zo kan een jeugdbeschermer vinden dat een kind moet weten dat de opvangmoeder niet de biologische moeder is maar een tante, terwijl de opvangmoeder vindt dat het kind daar veel te jong voor is. Het advies is om in zo'n situatie de opvangmoeder te volgen. Zij moet het kind immers opvangen en begeleiden en als ze niet achter de beslissing staat om het kind de waarheid te vertellen, dan zal ze het onvoldoende kunnen ondersteunen. Natuurlijk is het – zoals in alle situaties waarin normen botsen – van belang de standpunten uit te wisselen.

Het aantal opvoeders

In westerse gezinnen lijkt de band tussen moeder en kind uniek en exclusief, terwijl in niet-westerse culturen ook andere volwassenen dan de moeder belangrijke opvoeders kunnen zijn (IJzendoorn, 2008). Hoewel ook dit contextafhankelijk is. De laatste decennia is het in Nederland gebruikelijk dat beide ouders werken waardoor jonge kinderen gewend raken aan meerdere opvoeders. Kinderen die met meerdere opvoeders opgroeien laten minder angstig gedrag naar vreemden zien dan kinderen die een exclusieve band gewend zijn. Dit soort verschil in gehechtheidsgedrag (eenkennigheid) zegt overigens niets over de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie.

Gehechtheidspatronen

Crosscultureel onderzoek van Van IJzendoorn (2008) geeft een paar mooie voorbeelden die bevestigen dat hechting universeel is, maar hechtingspatronen en gehechtheidsgedrag contextafhankelijk zijn. Bij de Gusii in Kenia delen moeders hun opvoedingstaken en verantwoordelijkheden in veel grotere mate met andere opvoeders dan in de meeste niet-westerse culturen. Vooral oudere broers en zussen zorgen een groot deel van de dag voor de kleine kinderen. Moeders zijn verantwoordelijk voor het fysieke welzijn en de gezondheid van het kind, terwijl de oudere kinderen zijn gericht op sociale interactie en met hen spelen.

De Hausa, die een grote handelsstad in Nigeria bevolken, leven in een cultuur waarin de zorgtaken voor kinderen wat minder strikt verdeeld zijn. Gemiddeld delen vier opvoeders de sociale, verbale en spelinteracties. De biologische moeders nemen echter vrijwel de volledige fysieke zorg voor hun rekening, zoals voeden en baden. De Hausa leven in kleine, cirkelvormige ommuurde groepjes huizen met voor elke vrouw een afzonderlijke hut. In het midden is een gezamenlijk kook- en werkgebied, waar open vuren en vrij toegankelijk gereedschap en andere gebruiksvoorwerpen een continu potentieel risico vormen voor de kleine kinderen. Het viel op dat wanneer de Hausa-kinderen niet slapen, ze vrijwel altijd in nauw fysiek contact of in de directe nabijheid van een of meer volwassen opvoeders waren. Alle kinderen lieten gehechtheidsgedrag zien naar meer dan één opvoeder. Gemiddeld leken ze gehecht aan drie of vier volwassenen, inclusief hun vader.

De Kung San of Bosjesmensen uit Noordwest-Botswana, jagers en verzamelaars, leven in kleine seminomadengroepen met een vloeiende groepsstructuur, zonder strikte sociale regels en met flexibele strategieën voor levensonderhoud. De algemene motto's voor kinderopvoeding zijn bij hen toegeeflijkheid, stimulering en vrijheid. Kung San-kinderen worden telkens gevoed als ze huilen of naar de borst reiken. 's Nachts slapen zij dicht bij hun moeder en ze drinken wanneer ze willen, zelfs zonder dat de moeder wakker wordt. Kinderen worden gedragen in een draagdoek. Twee- en driejarigen zijn opgenomen in groepen kinderen van verschillende leeftijden, waarin ze meer tijd doorbrengen dan met hun moeder en waar ze al snel nieuwe banden aangaan.

Bij de Dogon in Mali (West-Afrika) wordt de opvoeding door de moeder aangevuld door broers, zussen en andere familieleden. De vaders hebben gewoonlijk kinderen bij verschillende vrouwen. Bij de eerstgeborenen is de primaire opvoeder overdag de grootmoeder van vaders kant, maar de moeder is beschikbaar als het kind hongerig is. Het kind slaapt 's nachts bij haar.

De Efe (pygmeeën) uit het Ituriwoud en Noordoost-Zambia gebruiken een systeem van meerdere opvoeders tijdens de eerste levensjaren. Vanaf de geboorte, wanneer ook andere volwassen vrouwen de nieuwgeborene borstvoeding geven, blijft het grootbrengen van het kind de verantwoordelijkheid van een breder netwerk van volwassen opvoeders. Het aantal opvoeders is bij de Efe gemiddeld veertien. Dit extreem dichte sociale netwerk zorgt voor een directe reactie op elk teken van verdriet van het kind. Gedurende de tweede helft van het eerste levensjaar beginnen de kinderen voorkeur te tonen voor hun eigen moeder. Ze worden vaker door hun moeder gedragen op tochten buiten het kampement en ze protesteren als zij weggaat. Een reden voor het ontstaan van de speciale band tussen kind en

moeder, ondanks de aanwezigheid van talrijke opvoeders, kan de nachtelijke zorg zijn. 's Nachts zorgt alleen de moeder voor het kind. Hun slaap wordt regelmatig onderbroken door speelmomenten.

Sensitiviteit

Duidelijk is dat verschillende culturen verschillende stijlen van opvoeding hebben. Toch zijn er ook veel overeenkomsten, zoals het afwijzen van kindermishandeling. Ook aandacht geven aan wat een kind nodig heeft, is universeel terug te zien in ouder-kindinteracties. Dit wordt wereldwijd dan ook gezien als *beneficial for the child* (Roher, 2004; Van IJzendoorn & Sagi-Schwarz, 2008 in Mooren & Bala, 2016).

Hechting is dus universeel en hechtingsgedrag en -uitingen zijn contextafhankelijk. De belangrijkste waarden in de zorg voor jonge kinderen, namelijk het bieden van affectie, veiligheid, bescherming en stimulans, zijn dus universeel net als sensitiviteit in de ouder-kind interactie voor wat het kind nodig heeft. Hiermee hangt samen dat ook de afwijzing van kindermishandeling universeel is. Die staat immers haaks op affectie, veiligheid en bescherming. Wat wordt gezien als kindermishandeling is echter weer contextafhankelijk.

Genderverschillen in opvoeding

De verschillen in opvoeding van jongens en meisjes in traditionele grootfamilie-culturen zijn vaak groot. Dit hangt samen met de specifieke taken van mannen en vrouwen als het gaat om kostwinnerschap en verzorging. In de opvoeding worden de kinderen voorbereid op deze verschillende taken.

Van meisjes wordt vaak verwacht dat ze goed presteren op school en ze worden ook al jong betrokken bij huishoudelijke en zorgtaken, een goede voorbereiding op de toekomstige rol van echtgenote en moeder. Jongens krijgen doorgaans veel vrijheid maar hebben, als vader afwezig is, soms de verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld de opvoeding van de andere kinderen of voor het inkomen. Als een jongen op school slecht presteert, wordt dat vaker dan bij een meisje door de vingers gezien (Tuk, 2010).

Westerse hulpverleners spreken wel over parentificatie als ze zien hoeveel taken sommige (soms heel jonge) meisjes hebben in het huishouden en de verzorging van andere kinderen. Duidelijk mag zijn dat hier geen sprake van kindermishandeling, maar van andere tradities. Deze meisjes kunnen echter wel degelijk (te) zwaarbelast zijn door de hoeveelheid taken en verwachtingen op het gebied van huishouden, verzorging en schoolprestaties. Bovendien moeten ze oppassen de familie-eer niet te beschamen door oneervol gedrag, wat in een vrije westerse omgeving een hele uitdaging kan zijn.

Ook jongens kunnen belast zijn, bijvoorbeeld omdat ze, soms al op jonge leeftijd, medeverantwoordelijk zijn voor de familie en buitenshuis de eer moeten bewaken van de meisjes en vrouwen in de familie. Als ze door afwezigheid van de vader de oudste man in huis zijn, kan dit tot grote spanningen leiden. Voor *alleenstaande moeders* kan het mede hierdoor een worsteling zijn om jongens op te voeden. Daarbij telt mee dat het disciplineren van kinderen meestal een taak is van de vader; de moeder heeft vooral verzorgende taken.

Voor jongens kunnen hierdoor moeite hebben het pedagogische gezag van hun moeder te accepteren als de vader is weggefallen. In het land van herkomst vervullen andere mannelijke familieleden dan de rol van opvoeder, maar in Nederland zijn deze meestal niet aanwezig. Westers georiënteerde hulpverleners leren deze moeders hun gezag te 'herstellen' zonder stil te staan bij de gezinshierarchie. Die bepaalt dat het gezag in dergelijke gevallen voor een groot deel bij de oudste zonen ligt.

Besnijdenis

Meisjes uit landen als Somalië, Eritrea, Ethiopië en Guinee zijn vaak besneden of lopen risico op besnijdenis, ook wel genitale verminking genoemd. Het besnijden of bewerken van de uitwendige genitalia van meisjes is een culturele traditie die verbonden is met opvattingen over reinheid, schoonheid, vrouwelijkheid en seksuele moraal. De redenen waarom ouders hun dochters laten besnijden, verschillen van familie tot familie en van gemeenschap tot gemeenschap. Doorgaans gebeurt dit ter bescherming van de sociale status van het gezin en om de kans op het vinden van een huwelijkspartner te vergroten. Zo proberen ouders de toekomst van hun dochters veilig te stellen. Huwbaarheid is dan ook een belangrijke factor (Pharos, 2019). Besnijdenis gebeurt meestal op jonge leeftijd.

Bij amv's kunnen thema's als gezondheidsklachten als gevolg van besnijdenis of de mogelijkheid van een hersteloperatie in de begeleiding een rol spelen. Bij jonge kinderen kan het risico op besnijdenis spelen. Vaak gebeurt dit in eigen land of in de buurt ervan. Zo gaan Eritrese ouders wel met jonge meisjes naar Ethiopië voor een besnijdenis. Soms zeggen ouders dit zelf niet te willen maar onder druk te staan van de familie. Daarom is het belangrijk dat de familieleden dáár goed geïnformeerd zijn over de consequenties van een besnijdenis van het meisje en ook over de strafbaarheid ervan. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport heeft daarom het document *Verklaring tegen meisjesbesnijdenis* opgesteld. Deze verklaring is bestemd voor ouders afkomstig uit risicolanden die van plan zijn om op vakantie te gaan naar hun land van herkomst. Jeugdzorgprofessionals kunnen de verklaring meegeven aan deze ouders, zodat zij hun familieleden kunnen informeren over de consequenties en strafbaarheid van meisjes-besnijdenis. (www.Pharos.nl)

Uithuwelijking

Andere risico's voor meisjes zijn gedwongen uithuwelijking op soms zeer jonge leeftijd, beperking van de bewegingsvrijheid, uitstoting en eengerelateerd geweld. Het risico op gedwongen uithuwelijking en eengerelateerd geweld kan ook gelden voor jongens. In veel culturen is het gewoon om huwelijken te arrangeren, wat voor veel jongvolwassenen vaak geen probleem is: ze vertrouwen op de goede keus van hun ouders en de liefde ontwikkelt zich dan wel vanzelf. Een gearrangeerd huwelijk is dus iets anders dan een gedwongen uithuwelijking.

Opvoeden als vluchtelingengezin

Opvoeden kan voor vluchteling gezinnen een lastige taak worden door de nieuwe situatie. Ze krijgen te maken met andere culturele normen en waarden, er is in de beginperiode vaak veel stress en het ontbreekt het gezin aan het uitgebreide familienetwerk waarmee in de landen van herkomst vaak een deel van de opvoedings- en verzorgingstaken werd gedeeld. Uit onderzoek onder moeders in een azc in België van Els Calewier (2008) blijkt dat vluchtelingenmoeders de vanzelfsprekendheid missen waarmee familie en vrienden het gezin in het land van herkomst omringden. Ook vinden ze het moeilijk om samen te leven met mensen die hun kinderen soms heel anders opvoeden. Het opvoedingsproces wordt daardoor veel minder vanzelfsprekend. De moeders uit het onderzoek wijzen vooral op de veranderingen die ze zien bij hun eigen kinderen, doordat die de andere kinderen nadoen. Het wegvallen van het netwerk speelt bij ouders eveneens een belastende rol bij het omgaan met verdriet en stress.

Uit een onderzoek onder Syriërs in een vluchtelingenkamp (El-Khani et al., 2017) blijkt dat praktische hulp en het gevoel bij een nieuwe gemeenschap te horen helpen gevoelens van verdriet, angst en depressie te verminderen. Een nieuw sociaal netwerk is een beschermende factor die het ontstaan van psychische problemen kan voorkomen, wat belangrijk is om de balans tussen draagkracht en draaglast van opvoeders in evenwicht te houden.

Uit internationaal onderzoek onder migrantenouders blijkt steevast dat ze de opvoeding zoals die gebruikelijk is in het land van herkomst niet repliceren in het gastland. Evenmin nemen ze kritiekloos de westerse opvoeding over. Ze mengen het beste uit de twee culturen (o.a. Phalet & Schönplug, 2001 in Calewier, 2008). Onderzoeken bevestigen dat de meeste ouders zich flexibel aanpassen aan de verschillende opvoedculturen: ze nemen de goede dingen van de nieuwe cultuur over en behouden de waardevolle elementen uit de eigen cultuur. In een centrum voor asielzoekers is echter sprake van meer dan twee verschillende culturen en dat ervaren moeders in zo'n centrum als stressvol (Calewier, 2008).

Uit een onderzoek onder tachtig vluchtelingen uit Iran, Irak, Afghanistan en Somalië van Gruijter en Mak (2006) blijkt eveneens dat ouders hun opvoedstijl stapsgewijs veranderen van de eigen autoritaire stijl naar de meer westerse, autoritatieve stijl van opvoeden. Deze verandering gaat echter gepaard met een grote onzekerheid. De noodzaak van praten, overleggen en onderhandelen met de kinderen zien veel ouders wel, maar de wijze waarop en het bepalen van grenzen levert hun veel hoofdbrekens op. Zo zegt een Iraanse vluchtelingenmoeder van twee kinderen: 'Voor een kind is alles nieuw, maar voor een ouder ook. Het is voor mij een soort experimenteerperiode: hoever kan ik gaan, hoever toon ik begrip? Hoeveel ruimte geef ik? Dat weet ik soms niet; soms veel, soms weinig. Mijn puberteit was heel anders dan die van mijn kinderen. Ik vind het moeilijk.'

Het bepalen van grenzen levert vooral hoofdbrekens op als de kinderen in de puberteit komen. In deze periode ontstaan steeds meer meningsverschillen en conflicten. Ouders vinden het vaak lastig om met pubers over bepaalde onderwerpen te praten, zeker wanneer het taboeonderwerpen als seksuele voorlichting betreft. De meeste moeders worden onzeker van hun mondige kinderen en weten niet goed hoe ze hun wat meer ruimte kunnen geven zonder hun gezag te verliezen. Een Somalische verzucht: 'Soms ben ik gewoon gedwongen ja tegen hem te zeggen, omdat hij iets wil en als ik nee zeg, doet hij het toch wel. Ik zeg soms nee, maar heel vaak geef ik toch toe. Want als ik dat niet doe, denk ik dat mijn zoon kwaad wordt en wegloopt of op straat gaat hangen en juist daar slechte dingen gaat doen.'

Het wegvallen van het netwerk kan leiden tot riskante situaties, omdat ouders niet gewend zijn alleen toezicht te moeten houden op hun kinderen. Is er in een azc vaak nog wel toezicht op de kinderen door medebewoners, eenmaal uitgeplaatst naar een gemeente staat een vluchtelingengezin er in het begin vaak alleen voor. Een netwerk ontbreekt nog. Menig raadsonderzoek rept dan van *verwaarlozing en gebrek aan toezicht* van de ouders omdat jonge kinderen in riskante situaties worden aangetroffen. Dit kan leiden tot een grond voor een ondertoezichtstelling en uiteindelijk tot een uithuisplaatsing. Voor de ouders komt dit dan vaak als een volslagen verrassing.

In sommige vluchtelingengemeenschappen wordt verteld dat kinderen in Nederland kunnen worden afgepakt. Zo vluchtte een jonge Somalische moeder naar Duitsland uit angst dat haar kinderen hier zouden worden weggehaald door de kinderbescherming. Toen ze na verloop van tijd terugkeerde naar haar woning werden de kinderen inderdaad weggehaald, omdat ze door haar vertrek naar Duitsland 'de kinderen aan het toezicht van jeugdzorg had onttrokken'. Ze vertelde daarover: 'In Nederland houden ze van mooie kindjes, daarom pakken ze die af. Mijn zontje is

het mooiste kind van ons dorp in Somalië; ik weet niet wat ik moet doen om hem terug te krijgen. Natuurlijk vertel ik niet dat ik weleens moeite had met zijn boze gedrag, want dan krijg ik hem helemaal nooit meer terug.' Een schrijnend voorbeeld van het averechtse effect wanneer de afstand tussen jeugdzorg en gezin te groot is.

Bijna geen enkel herkomstland van vluchtelingen kent het Nederlandse systeem van opvoedondersteuning tot en met uithuisplaatsing en gezagsbeëindiging met voogdijoverdracht naar pleegouders of een instelling voor jeugdbescherming. Daar zorgt de gemeenschap voor kinderen. Zij ondersteunt ouders als dat nodig is, niet de overheid.

In veel landen is een vorm van pleegzorg wel normaal, maar altijd tijdelijk. Als het even niet gaat, dan kun je je kind een poosje onderbrengen bij de familie of gemeenschap of in een tehuis. Het gezag over een kind voor langere tijd kwijtraken, is echter onbekend en leidt tot onbegrip en angst. Het is voor vluchtelinggezinnen daarom heel belangrijk zo snel mogelijk een netwerk op te bouwen dat hen kan ondersteunen, en eventuele Nederlandse bemoeienis te begrijpen en er mogelijk ook van te profiteren zonder dat ze hun kinderen kwijtraken.

Veranderde ouderrollen

Ouders zijn door het verlies van het familienetwerk bij de opvoeding en verzorging van de kinderen veel meer op elkaar aangewezen dan ze gewend waren, waardoor de rollen en taken veranderen. Mannen hebben daarnaast vaak stress door de statusval die ze ervaren na de vlucht. Waren ze in het land van herkomst kostwinner, degene die buitenshuis zorgde voor het inkomen en in huis het gezag vertegenwoordigde, na de migratie zijn de meeste mannen zonder werk en wordt de manier waarop ze hun gezag uitoefenen - met onderwerping en slaag - niet getolereerd. Mannen staan daardoor vaak met lege handen (Tuk, 2010).

Ook het feit dat veel gezinnen vaak lange tijd uit elkaar zijn geweest als gevolg van oorlog, vlucht of migratie, kan na de hereniging tot spanningen leiden. Er is vaak sprake van trauma's, vervreemding en wantrouwen, en de rollen binnen het gezin zijn veranderd. Moeders zijn eraan gewend geraakt alleen voor het gezin te zorgen, zonen hebben de rol van vader overgenomen tijdens diens afwezigheid of dochters de rol van moeder. Het kan lastig zijn om daarin weer een balans te vinden. Deze veranderende rollen, taken en stress kunnen voor heel wat spanningen zorgen in de relatie, wat weer ten koste kan gaan van de kwaliteit van de opvoeding. Ook kan dit tot echtscheiding leiden.

Echtscheiding

Met name in traditionele culturen kunnen vrouwen niet zelf beslissen om te scheiden maar beslist de man daarover. Een vrouw die een buitenechtelijke relatie heeft of na een scheiding een nieuwe relatie aangaat, beschaamt de eer van haar familie en van die van haar man. Omdat veel huwelijken zijn gearrangeerd tussen families, hebben de families bij huwelijksproblemen vaak ook een rol. Die kan zowel oplopend als escalierend zijn. Een vrouw die weggaat bij haar man en vervolgens zowel de familie van de man en haar eigen familie tegen zich krijgt, kan erg geïsoleerd raken. Bovendien is er het risico op eerwraak door haar eigen familie alsook door de familie van haar man.

Het gebeurt regelmatig dat vluchtelingenvrouwen in Nederland gaan scheiden als ze hebben gezien welke rechten en mogelijkheden ze hebben om een zelfstandig leven te leiden. Voor veel mannen is deze verandering verwarrend: waren ze in het land van herkomst als kostwinner en hoofd van het gezin de baas, in Europa is daar niet veel meer van over. Araa al Jaramani, journalist en oprichter van de Stichting Syrische Vrouwen in Nederland vertelt in een artikel in de Volkskrant over emanciperende Syrische vrouwen in Nederland: 'Er doet een grap de ronde onder Syrische mannen: Kom niet naar Nederland! Het kind staat op nummer één, dán de hond, dán de vrouw en als laatste de man.' (Merel Uildriks, Volkskrant 23 februari 2019).

Na een scheiding horen kinderen in veel culturen bij de man of diens familie op te groeien, zeker als de vrouw als de oorzaak van de scheiding wordt gezien. De druk op een man door de omgeving, de grootfamilie, om dit te regelen is soms groot. Het gevolg kan zijn dat hij de kinderen meeneemt en ze onderbrengt bij zijn eigen familie, al dan niet in het land van herkomst. Er wordt dan gesproken van *ontvoering*.

De vraag is of het begrip ontvoering helemaal op zijn plaats is, omdat de vader meestal ook het gezag heeft. De opvatting dat kinderen bij de vader en zijn familie horen en daar beter af zijn staat haaks op de visie in de westerse samenleving dat kinderen na een scheiding meestal beter aan de moeder kunnen worden toegewezen. Of dat de opvoeding en zorg moeten worden gedeeld. Zo moeten ouders in Nederland na een echtscheiding een ouderschapsplan opstellen dat wordt vastgesteld door de rechter. Het systeem van gelijke ouderrollen staat vaak weer haaks op gewoontes in samenlevingen in bijvoorbeeld West-Afrika en voormalige gekoloniseerde landen als Suriname. Daar zijn de opvoeding en verzorging van kinderen vooral de verantwoordelijkheid van vrouwen. Kinderen van één moeder hebben vaak verschillende vaders die wel verantwoordelijkheid nemen door bijvoorbeeld geld te brengen, maar de afstand is veel groter.

Het volgende voorbeeld is illustratief: een Afrikaans jongetje van acht jaar van wie de moeder al jaren uit beeld was, werd door zijn vader bij een Surinaamse vrouw in Amsterdam gebracht met wie hij een kortstondige relatie had gehad. Hij vroeg haar voor het kind te zorgen en droeg financieel bij. De vrouw vond dit aanvankelijk prima en verzorgde het jongetje een aantal jaar totdat ze aangaf voor langere tijd terug te willen naar Suriname om haar moeder te verzorgen. De man haalde het kind op en bracht het onder bij een andere Afrikaanse vrouw in dezelfde buurt. Het jongetje kon zijn leven wat betreft school, vriendjes en sport voortzetten. De man betaalde ook deze vrouw voor de kosten van levensonderhoud en kwam regelmatig langs om wat te ondernemen met zijn zoon. Hij maakte hem lid van de plaatselijke voetbalclub en stond regelmatig langs de lijn. Het jongetje was gek op zijn vader. De kinderbescherming raakte betrokken tijdens deze jaren omdat het gezag niet was geregeld. Het duurde even voordat de jeugdbeschermers deze manier van handelen van de vader zagen als een positieve invulling van het vaderschap binnen zijn mogelijkheden. Vader heeft daarop het gezag kunnen regelen.

Mediation bij echtscheiding door familie, een geestelijke of mediator is gebruikelijk in veel culturen. Een geestelijke wordt vooral ingezet bij relatieproblemen gericht op herstel. Anderen zijn vooral inzetbaar tijdens en na de scheiding. Zo adviseert Missing Children Europe om bij internationale kindontvoeringen *cross-border family mediation* in te zetten in plaats van naar de rechter te stappen. Het is aangetoond dat dit efficiënter is en tot minder conflicten leidt, en voor het kind daardoor veel minder traumatisch is. Mediation is vrijwillig en vertrouwelijk, waardoor schaamte en schande enigszins bedekt kunnen blijven.

De invloed van stress en posttraumatische klachten op emotionele beschikbaarheid

Een ander belangrijk aspect in de opvoeding is emotionele beschikbaarheid. Emotionele beschikbaarheid is van belang voor een positieve interactie tussen opvoeder en kind. Het bieden van een veilige basis en een veilige haven aan het jonge kind vraagt om aandacht voor zijn acties en emoties. Dat vraagt op zijn beurt om een bepaalde mate van emotionele beschikbaarheid om de emoties van een kind te reguleren, maar het vraagt ook om regulering van de eigen emoties.

De invloed van sociaaleconomische omstandigheden op gehechtheidsrelaties kan daardoor groot zijn. Zorgen over een asielprocedure, langdurig verblijf op wisselende asielzoekerscentra, een onzekere toekomst, statusval, een laag inkomen, armoede en discriminatie zorgen voor veel stress in de opvoeding waardoor opvoeders minder sensitief en minder emotioneel beschikbaar kunnen zijn voor hun kinderen. Maar ook posttraumatische klachten en stressvolle periodes in het leven van een vluchteling gezin vormen risico's. Een overbelast stresssysteem door

posttraumatische klachten en/of stress kan leiden tot plotselinge uitbarstingen, depressie, vermijding en apathie.

Elisa van Ee (2013) deed voor de Stichting Centrum '45 onderzoek naar de wijze waarop traumaklachten van asielzoekers- en vluchtelingenouders hun ouderschap en de ontwikkeling van het jonge kind raken. Zij bracht in beeld hoe een gezin gevangen kan raken door de traumatische ervaringen van de ouders en hoe het daar de gevolgen van ondervindt. Tegelijkertijd liet het onderzoek ook het belang zien van adequate basale interventies gericht op onder andere het verbeteren van de ouder-kindrelatie. 'Getraumatiseerde ouders vertonen symptomen als 'hyperarousal', vermijding, afstomping en herbelevingen. Dergelijke symptomen beperken ouders in het reguleren van hun eigen emoties en 'arousal' en vervolgens die van hun kind. Met name jonge kinderen zijn afhankelijk van de primaire verzorger om hun affect en 'arousal' te reguleren. Een peuter zal bij een onverwachte gebeurtenis naar de ouder kijken om de daadwerkelijke dreiging van de situatie in te schatten en de nabijheid van de ouder (hartslag, intonatie van de stem, aanraking, oogcontact) gebruiken om eventuele angst te reguleren en de veiligheid opnieuw te ervaren. Wanneer de ouder niet in staat is affect en 'arousal' te reguleren beperkt dit de ontwikkeling van het zelfregulerend vermogen van het kind.' (Centrum '45, 2013).

Belangrijke cultuurverschillen op het gebied van opvoeding in schema

De belangrijkste in dit hoofdstuk beschreven cultuurverschillen worden in onderstaand schema weergegeven in uitersten waarbinnen mensen uit verschillende culturen zich bewegen.²

Collectivistische cultuur	Individualistische cultuur
- Een kind wordt geboren in een uitgebreide familie die blijvend bescherming biedt in ruil voor loyaliteit.	- Een kind groeit op om een autonome volwassene te worden.
- Positie in het gezin is belangrijk. - Kinderen tonen respect voor volwassenen: - je kijkt volwassenen niet in de ogen; - je gehoorzaamt; - je spreekt volwassenen niet tegen.	- Ouder-kindrelatie is belangrijk. - Ouders onderhandelen met kinderen over de regels.

- Kinderen spelen met kinderen, volwassenen spelen niet met kinderen. Volwassenen zien dit niet als hun taak en ervaren het als beschamend om met kinderen te spelen. - Toezicht op kinderen gebeurt door de gemeenschap. - Opvoeding van jongens en meisjes verschilt sterk. Jongens krijgen veel vrijheid en taken buitenshuis, meisjes leren binnenshuis het huishouden te doen.	- Ouders spelen met kinderen, dat vinden ze belangrijk voor de ontwikkeling van het kind. - Eigen opvoeders zijn verantwoordelijk voor het toezicht op de kinderen. - Opvoeding van jongens en meisjes is in de basis gelijk: veel vrijheid en weinig taken.
- Kinderen worden tot volwassenheid beschermd voor de waarheid als deze hard is. - Kinderen horen bij echtscheiding of overlijden van de moeder bij de familie van vaderszijde. - Bij afwezigheid van de vader neemt de oudste zoon de rol van hem over. - Moeders verzorgen de kinderen liefdevol en vaders disciplineren de kinderen.	- Kinderen groeien op met de waarheid ook als deze hard is. - Kinderen horen bij hun moeder of gedeeltelijk bij moeder en vader. - Bij afwezigheid van de vader neemt de moeder de rol van vader erbij. - Ouders hebben vergelijkbare rollen in de opvoeding.

Referenties

Bedford, O.A., & Hwang, K.K. (2003). Guilt and shame in Chinese culture: A cross-cultural frame work from the perspective of morality and identity. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 33, 127-144.

Calewier, E. (2008) *Kinderen opvoeden in een opvangcentrum voor asielzoekers: een exploratief onderzoek bij ouders*. Universiteit van Gent.

Centrum 45 (2013); De invloed van trauma op de ouder-kind relaties; adviezen voor behandeling. *Programma Jeugd Gezin en psychotrauma*. Centrum 45, Arq.

Ee, E. (2013). A new generation: How refugee trauma affects parenting and child development. Diemen: Arq.

El-Khani, A., Ulph, F., Peters, S., & Calam, R. (2017); *Syria: coping mechanisms utilised by displaced refugee parents caring for their children in pre-resettlement contexts*, *Intervention* 2017, Volume 15, Number 1, Page 34 – 50.

Groeninck, M., Meurs, P., Geldof, D., Wiewauters, C., Acker, K. van, Boe, W. de, Emmery, K. (2019). Veerkracht in beweging. *Dynamieken van vluchtelingengezinnen versterken*. Garant Antwerpen-Apeldoorn.

Gruijter, M. & Mak, J. (2006). Opvoeden in een nieuw land. Verweij Jonker. Geraadpleegd 11 09 2018. <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/opvoeden-in-een-nieuw-land/>

Hofstede, G., Hofstede, G.J. & Minkov, M. (2016). *Allemaal Andersdenkenden; omgaan met cultuurverschillen*; 40e druk. Business Contact/ Atlas Contact.

IJzendoorn, R. van. (2008); *Opvoeding over de grens, gehechtheid, trauma en veerkracht*. Amsterdam: Boom Academic.

Janssen, J. (2006). *Je eer of je leven, een verkenning van eorzaken voor politieambtenaren en andere professionals*; Elsevier.

Janssen, J. (2017). *Focus op eer, een verkenning van eorzaken voor politieambtenaren en andere professionals*. Boom Criminologie.

² Deels gebaseerd op Hofstede 2016 en Jesserun 2018

Jessurun, N., Warring, R. (2018). *Verschillen omarmen*. Transcultureel systemisch werken. 2e druk. Coutinho

Kleinman, A. (2005). Culture and Psychiatric Diagnosis and Treatment: What are the necessary therapeutic skills? Utrecht: Trimbos-instituut.

Mooren, T. & Bala, J. (2016). Goed ouderschap in moeilijke tijden. Handleiding voor meergezinsgroepen met vluchtelingen. Pharos, Utrecht.

Ní Raghallaigh, M., Gilligan, R. (2010). Active survival in the lives of unaccompanied minors: Coping strategies, resilience, and the relevance of religion. *Child and Family Social Work*, 15(2), 226 – 237.

Ouderschap in moeilijke tijden – artikel over de presentatie van de handleiding voor het werken met meergezinsgroepen. Pharos. Geraadpleegd 2 mei 2019; <https://www.pharos.nl/kennisbank/?zoeken=Meergezinsgroepen&thema=gezondheid-vluchtelingen-asielzoekers-en-statushouders&trefwoord=ouderschap-en-opvoeding>

Orlemans, J.W.G., Eelen, P. & Hermans, D. (2007). *Inleiding tot de gedragstherapie*. Bohn Houten: Stafleu Van Loghum.

Pharos, (2016). 'Van ver gekomen'; een verkenning naar het welzijn en de gezondheid van Eritrese vluchtelingen. Juni 2016. Pharos, Utrecht.

Rhmaty, F. (2011). Traumaverwerking met vluchtelingen, een transculturele systeembenadering. Gorcum b.v.

Rigter, J. (2016). Handboek ontwikkelingspsychopathologie bij kinderen en jeugdigen. Coutinho, Bussum.

Trompenaars, F., en Hampden, C. (2010). *Over de grenzen van cultuur en management*. Business Contact.

Tuk, B. (2010). Je wilt je kind niet kwijt raken. Training opvoedondersteuning Somalische ouders in een asielzoekerscentrum. Pharos.

Uildriks, M. (2019, 23 februari). Binnen was het altijd oorlog. Volkskrant.

